

Alex Wittendorff
19. juni 1932 - 14. oktober 2013

AF
CHARLOTTE APPEL

Alex Wittendorff 2009. Foto: Thorkild Amdi, Scanpix.

Den 10. juni 1999 holdt Alex Wittendorff sin afskedsforelæsning ved Institut for Historie på Københavns Universitet efter tre årtier som lektor ved institutionen. Titlen var „Mennesket i historien – hvor rationelle har vi været?“¹

Åbningen var karakteristisk for Wittendorffs tørre humor: „Jeg har ikke før prøvet at holde en afskedsforelæsning. Der, hvor jeg arbej-

* Tak for samtaler og kommentarer til tekstudkast i forbindelse med udarbejdelsen af denne nekrolog til Esben Albrechtsen, Hans Henrik Appel, Morten Fink-Jensen, Ingela Kyrre og Benito Scocozza.

1 Publiceret i *Tekst og teser. Arbejdspapirer fra Institut for Historie*, nr. 2, 1999, s. 1-12.

de før jeg kom på Universitetet, holdt man ikke afskedsforelæsning. Jeg var bydreng i sin tid. Og dekoratør. Jeg har også siddet i fængsel, og dér holder man ikke afskedsforelæsninger, når man bliver løsladt“. Lige så karakteristisk var den følgende, på én gang underspillede og stærkt ambitiøse erklæring: „Jeg har tænkt mig her at holde en lille forelæsning om store emner inden for de temaer, der har optaget mig som historiker. Det vil blive noget om mentalitet og religion og videnskab – eller skal vi hellere sige noget om, hvordan mennesker har tænkt og følt og oplevet den mærkværdige virkelighed, de har været anbragt i“.

Forklaringen på denne prioritering fik tilhørerne straks. Det, der fik historien til at ske, handlede nemlig ifølge Wittendorff i høj grad om, hvordan mennesker har forstået den verden, som de nu engang dumpede ned i. For det var disse tanker og følelser, som i vidt omfang kom til at styre deres adfærd. Derfor var det „samspelet mellem en faktisk eksisterende virkelighed og det billede, mennesker til enhver tid har dannet sig af den, der især forekommer mig at være værd at beskæftige sig med som historiker“.

Det var denne overordnede problemstilling, som Wittendorff kom til at vie størstedelen af sin undervisnings- og forskningstid til, med 1500-tallets historie som den centrale arena. Han blev den vigtigste repræsentant for mentalitetshistorien i Danmark og kom til at præge generationer af studerende og yngre forskere. Det skyldtes spændvidden og originaliteten i hans tilgang til faget, men netop også, at han forstod at overbevise om, hvor vigtigt – svært, men ikke umuligt – det var at nærme sig en forståelse af fortidens forestillingsverdener.

Baggrund, uddannelse og virke

At Alex Wittendorff kom til at interessere sig for menneskers forskellige omverdensfortolkninger gennem historien, var bestemt ikke tilfældigt. Det forklarede han selv i et længere portrætinterview, bragt i *Fortid og Nutid* i 2000.²

Han blev født i Esbjerg i 1932 i en familie, der tilhørte Jehovas Vidner. Faderen var lagerforvalter og leder af den lokale menighed, og der var ingen tradition for længere uddannelse. Efter endt skolegang (med realeksamen) blev den unge Wittendorff heltidstjener i bevægelsen, og som blot 19-årig blev han hentet til København for at ind-

2 „Rejsen mod virkeligheden. Alex Wittendorff om mentalitetshistorie og andre store fremskridt“, interview ved Peter Henningsen, *Fortid og Nutid*, 2000, nr. 2, s. 131-140, genoptrykt i Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): *Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener*, Ebeltoft 2002, s. 355-365. Sidstnævnte antologi indeholder en bibliografi over Wittendorffs forfatterskab frem til 2002.

gå i landsledelsen. Her blev arbejdet dog afbrudt i 1955. Årsagen var en dom på 2½ års fængsel, fordi han i overensstemmelse med Jehovas Vidners politik havde nægtet ikke blot militærtjeneste, men også at af-tjene tid som militærnægter. Tankegangen var, at vidneres tid tilhørte Gud og ikke staten. Fængselsopholdet karakteriserede Wittendorff senere som sin redning eller sit held. For ud over at skærpe sin hjerne ved skakspil fik han nu rigelig tid til simpelthen at tænke sig om. Og der var mange ting i hans hidtidige liv og den måde, han var vant til at forstå verden på, som „ikke kunne passe“, som f.eks. at mennesket var skabt for ca. 6000 år siden. Da han blev løsladt, et halvt år før tid pga. god opførsel, havde han taget beslutningen om at forlade Jehovas Vidner.

De første mange år efter bruddet talte Wittendorff ikke højt om sin baggrund, men senere blev han mere åben om denne periode, og hvordan den havde formet ham. Han vidste om nogen, at et menneskes verdensbillede er afgørende for dets hele orientering i tilværelsen. Og fordi han selv havde prøvet at leve i en religiøs forestillingsverden og i et miljø med et fundamentalistisk bibelsyn, oplevede han, at han havde en særlig forudsætning for at forstå også ældre tiders mentale univers. Det var heller ingen ulempe i hans senere virke, at han kunne sin bibelhistorie på fingrene. Men først og fremmest kom hans egen historie til at lægge grunden til en livslang, såvel videnskabelig som eksistentiel nysgerrighed efter at blive klogere på, hvordan menneskers forestillingsverdener forandrer og udvikler sig i et samspil med den verden – eller, som han helst formulerede det: virkelighed – de levede i.

I 1957 tog den 25-årige Alex Wittendorff således hul på et helt nyt livsafsnit. Hans hustru Birthe havde fulgt ham i bruddet med Jehovas Vidner, men ellers mistede han kontakten til sin familie og tidligere omgangskreds. I København kom han på Akademisk Studenterkursus, blev matematisk student i 1959 og lod sig derefter indskrive ved universitetet. Her læste han først historie og siden geografi som bifag. Han tog forprøve hos professor Astrid Friis og gik til sin afsluttende eksamen i 1968, efter at have skrevet speciale hos professor Svend Ellehøj, der selv var elev af Astrid Friis. Samme sommer modtog den da 36-årige cand.mag. et brev fra Ellehøj med en opfordring til at søge en af de opslåede stillinger som amanuensis, og i september kunne han tage fat på sit virke ved Historisk Institut, først som undervisningsassistent, fra 1969 som amanuensis og fra 1973 med titel af lektor.

Parallelt med universitetsstudier og -ansættelse var Wittendorff også aktiv som udøvende kunstner. Dette var vigtigt i hans liv og må medtænkes, hvis man vil forstå hans interesser og tilgange som historiker. Kunstnerisk udfoldelse havde ikke været velanset blandt Jehovas

Vidner, men han havde alligevel produceret billeder i smug. Fra slutningen af 1950'erne gik han for alvor i gang. Han var autodidakt, men fik et nært forhold til maleren Åge Vogel-Jørgensen, der støttede og inspirerede ham, og i 1965 udgav Wittendorff en bog om sin da afdøde mentor.³ I 1960'erne og 70'erne udstillede han flere gange, sidst på Den Frie Udstillingsbygning i 1980, og han blev optaget i Weilbachs Kunstnerleksikon.⁴ At udtrykke sig gennem billeder var en grundlæggende livsyttring, og han var aktiv som billedskaber helt frem til sine sidste år. I mange af hans historiske arbejder vil den opmærksomme læser finde overvejelser over, hvilke billeder mennesker til forskellig tid har været omgivet af, og hvad de har betydet.

Fra vejenes til reformationens historie

Allerede mens Wittendorff gik til undervisning hos Astrid Friis, blev han sporet ind på studiet af det 16. århundrede. Denne formative periode i Europas historie, hvor både samfundsforhold og tænkemåder undergik store forandringer, fascinerede ham, og han har siden fortalt, hvordan han konstant blev slået af, hvor utilstrækkelige mange af fagets positivistiske forklaringsmodeller var. Et af hans yndlings-eksempler, som han gerne diverterede sine studerende med, var, at Astrid Friis havde villet finde årsagerne til en række opstande i det sene 1500-tals europæiske byer ud fra en kortlægning af fluktuationer i kornpriserne. At fødevarerpriser var vigtige, ville Wittendorff naturligvis ikke bestride, men han oplevede det som absurd, at historikere kunne dele en kompleks og sammenhængende verden op i båse og sektioner med mekaniske årsags-virkningsforhold.

Igennem årene vendte han derfor jævnlige tilbage til den berømte – men i hans øjne dybt problematiske – erklæring fra Astrid Friis' egen lærer, Erik Arup, om, at han i sin danmarkshistorie ville „udelade de træk, der efter min formening har hjemme i andre videnskaber“, og at dette bl.a. gjaldt „kirkehistorien, saavidt den beskæftiger sig med de religiøse ideers udvikling“.⁵ En sådan tilgang var direkte katastrofal, hvis målet var at forstå fortidens mennesker. Tidligt fattede han derfor stor interesse for kulturhistorikeren Troels-Lund, der i sit værk *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede*, bd. 1-14, 1879-1901, havde kastet sig

3 Alex Wittendorff: *Åge Vogel-Jørgensen. Et udvalg af billeder med indledende tekst*, Kbh. 1965 (*Vor Tids Kunst*, 65).

4 Artikel skrevet af Sys Hartmann til *Weilbachs Kunstnerleksikon*, 4. udgave, 1994-2000, tilgængelig på www.kulturarv.dk/kid/

5 Citatet fortsætter: „jeg har alene medtaget kirkehistorien, saavidt den fik indflydelse på samfundsforholdene i Danmark“, jf. Erik Arup: „Redegørelse for min danmarkshistorie“, i samme: *Danmarks historie*, III, udg. af Aksel E. Christensen, Kbh. 1955, s. 259.

over skildringen af tidsrummets menneskeliv i alle dets aspekter – bo-
 ligen, maden, ritualerne og omverdensforståelsen. Og selvom han var
 kritisk over for Troels-Lunds konservative og stærkt harmoniserende
 samfundssyn, var han fuld af respekt for Troels-Lunds periodekend-
 skab og hans mod til at gennemføre sit alternative historiske projekt.

Wittendorffs første større arbejde handlede dog hverken om folke-
 kultur eller religiøse forestillingsverdener, men om noget så konkret
 som „de danske veje og deres benyttelse i Frederik 2's og Christian
 4's tid“. Dette var titlen på hans speciale – og det blev stof herfra, som
 blev kraftigt udbygget og perspektiveret i disputatsen *Alvej og kongevej.
 Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede*,
 1973, på baggrund af et stort arkivmateriale samt studieture i landska-
 bet. Med afhandlingen viste han, hvordan de sjællandske landeveje
 ikke blot lå, hvor de nu engang altid havde ligget, men at vejnettet lø-
 bende var under forandring i en proces, påvirket af „samfundets skif-
 tende struktur“, af den tekniske udvikling (især indførelsen af vogne
 til persontransport og det deraf følgende brobyggeri), naturgivne for-
 hold, menneskets „vanemæssige tilbøjelighed til at følge kendte veje“,
 og så den øgede trafikmængde i perioden.⁶

I en anmeldelse blev han rost for at være pioner inden for et uop-
 dyrket emneområde og skrive „gedigen vejhistorie“.⁷ Det morede Wit-
 tendorff sig meget over. For var der noget, han ikke drømte om, så var
 det at blive empirisk arbejdende historiker med afgrænset (vej)specia-
 le. Ambitionen var en ganske anden. Bag undersøgelsen af vejenes hi-
 storie lå en tydelig marxistisk inspireret tilgang, idet målet var at stu-
 dere kampen om landets veje som centrale produktivkræfter i forhold
 til produktions- og magtforholdene i øvrigt. Her fremstod de afson-
 drede kongeveje som et produkt af „en kolossal kongelig selvforståel-
 se“ – og som et „ekstremt eksempel“ på, hvordan kongemagten „para-
 sitisk“ havde udnyttet samfundets kræfter.⁸ Såvel det grundige arbejde
 med det udvalgte stof som ambitionen om helhedstænkning med sær-
 ligt blik for magtforholdene blev et kendemærke for Wittendorffs pro-
 duktion også fremover.

Fra midten af 1970'erne blev det reformationshistorien, der i stigen-
 de grad blev genstandsfelt og overskrift for Wittendorffs arbejde. Den
 internationale reformationsforskning var i disse år i voldsomt opbrud,
 præget af skarpe fronter og teoretisk nyorientering, og de mange de-
 batter ramte midt ind i de overvejelser, som Wittendorff selv havde

6 De citerede udtryk fra konklusionen, *Alvej og kongevej*, s. 309.

7 Anmeldelse af Aksel E. Christensen, *Historisk Tidsskrift*, 1978, s. 272-280,
 citat s. 280.

8 *Alvej og kongevej*, s. 297.

gang i. Den tyske forskning havde tidligere været opdelt i – groft sagt – en klassisk politisk- og kirkehistorisk domineret tilgang til reformationshistorien, med Luthers virke og de politisk-konfessionelle stridigheder som de indiskutable hovedemner, og så den lille, men markante skole af DDR-historikere, der opfattede reformationen som en „tidligborgerlig“ revolution og udtryk for en omfattende samfundskrise. Fra 1960'ernes midte og op gennem 1970'erne havde en række nye stemmer (bl.a. Rainer Wohlfeil og Peter Blickle) imidlertid meldt sig på scenen. De gik på ingen måde ind for det østtyske paradigme, men mente, at der måtte et bredere reformationsbegreb til.⁹ Wittendorff blev den historiker, der bragte en sådan tilgang til Danmark – og gav den sin helt egen udformning.

I 1970'ernes og de tidlige 80'eres ophedede politiske klima befandt Wittendorff sig hyppigt under dobbelt ild. Sådan oplevede han det i hvert fald selv. Han tilhørte venstrefløjens og så sig selv som marxist. Men den dogmatiske og reduktionistiske marxisme, som blev praktiseret af mange, herunder de omtalte DDR-historikere, var absurd i hans øjne – hvad dog ikke forhindrede flere kritikere i at sætte ham i forbindelse, hvis ikke ligefrem bås, med disse. Samtidig blev han mødt med undren og kritik fra studerende, som beskyldte ham for at være reaktionær og borgerlig, dels pga. hans grundlæggende afvisning af, hvad han betegnede som „beton-marxisme“, dels pga. hans insisteren på grundigt arbejde med det samtidige kildemateriale.

Diskussionerne i undervisningen og ved debattmøder, og ikke mindst en skriftlig duel i *Historisk Tidsskrift* 1986 med professor i kirkehistorie Leif Grane, tvang ham til videre teoretisk og metodisk afklaring. Sammen med historikeren Ingela Kyrre havde han stillet sig meget kritisk over for Granes forsøg, i en ny Lutherbog, på hermeneutisk indleven i reformatoren.¹⁰ Ifølge Wittendorff skete det uden tilstrækkeligt blik for helheden i Luthers tænkning og for sammenhængen med samfundsudviklingen og det komplekse spektrum af reformatorisk tænkning på denne tid. På sin side ankede Grane over, at Wittendorff og Kyrre ikke havde læst Luther selv godt nok. Debatten var på mange måder symptomatisk for brydningerne i tidens internationale reformationsforskning, men den blev ekstra skarp, dels fordi Grane – som også i andre sammenhænge – anlagde en meget barsk og polemisk tone, dels fordi der vitterligt var en verden til forskel mellem

9 Se Ingela Kyrre og Alex Wittendorff: „Synd, nåde og klassekamp. Nogle hovedlinjer i nyere reformationsforskning“, *Historisk Tidsskrift*, 1985, s. 1-39.

10 Ingela Kyrre og Alex Wittendorff: „Historiesyn og Lutherforskning: betragtninger over Leif Granes Lutherbog“, *Historisk Tidsskrift*, 1986, s. 103-130. Det drejede sig om Leif Grane: *Evangeliet for folket. Drøm og virkelighed i Martin Luther liv*, 1983. Videre indlæg i debatten i følgende nummer af HT 1986.

Granes konfessionelt forankrede Luther-tolkning, udformet i et kirkehistorisk forskningsmiljø, og Wittendorffs dialektisk-materialistiske tilgang til reformationsforskningen, med særlig vægt på de mentalitets-historiske dimensioner.

Alligevel nåede den konkrete debat aldrig ud over de danske grænser, og det samme kom til at gælde hovedparten af Wittendorffs forskning i øvrigt. Her spillede det formentlig en rolle, at han med sin ikke-akademiske baggrund og sit matematiske studenterkursus aldrig havde haft fremmedsprog som sin stærke side. Det var gennem bøger og tidsskrifter, at han holdt sig ajour med udviklingen i den internationale forskning, mens han kun en enkelt gang deltog i en konference i udlandet og aldrig selv tog initiativ til at publicere internationalt. Dette var på ingen måde usædvanligt i 1970'erne og 80'erne, hvor sådanne aktiviteter ikke indgik i stillingsbeskrivelsen for en lektor i historie. Men i tilbageblikkets perspektiv kunne man have undt både ham og den europæiske reformationsforskning, at der havde været mere direkte kontakt.

Mentalitetshistorie og Rejsen mod virkeligheden

Et godt indtryk af, hvad Wittendorff underviste i, og hvordan han ved midten af 1980'erne havde arbejdet sig hen mod et eget, fagligt ståsted, kan man få ved læsning af den lille, på flere måder ujævne, men også vigtige bog: *Rejsen mod virkeligheden* fra 1986. Den var henvendt til gymnasie- og HF-elever, men havde mest af alt karakter af et personligt essay om mentalitetshistoriens vigtighed. På bogens sider bevægede Wittendorff sig mellem flere niveauer. Her var teoretiske overvejelser og begreber, historiske eksempler fra især reformationstiden og så sammenligninger og paralleller til, hvordan vi tænker og agerer i dag. Det sidste var hans særlige varemærke, når læsere skulle nås, og vanskelige sammenhænge forklares:

Til den fælles virkelighedsopfattelse hører f.eks. en række fælles forestillinger om den ydre verdens fysiske beskaffenhed. Tyngdekraften, magnetismen, elektriciteten og naturlovene er nogle af realiteterne i vores verden. Vi er trygge ved disse begreber som noget forklarligt og som noget, der kan indgå som årsag til andre fænomener, f.eks. lyn og torden. Vi er slet ikke i stand til at leve ud fra andre forudsætninger. Vores mentale værktøj giver os ikke mulighed for det.

Derfor ville vi blive forbavsede hvis en af vore bekendte erklærede, at han eller hun troede på elektriciteten. Derimod kunne vi tage det helt alvorligt, hvis vi hørte én sige, at han eller hun troede på Gud. Vi kunne indlade os i en diskussion om, hvad der tal-

te for og imod tanken. Vi kunne uden videre være helt med på, at det var noget, man må beskæftige sig med på troens plan.

Vi er her ved en situation, der er historisk betinget.¹¹

Et andet centralt eksempel gjaldt vores overvejelser – eller netop mangel på samme – når vi afkalker en kaffemaskine. Her har vi en underliggende fornemmelse af, at det er forklarligt, hvad der sker, også selv om vi ikke selv kan redegøre for de kemiske processer i detaljer.¹² Men vi stoler på, at der er (naturvidenskabelige) eksperter, som kan det. På samme måde havde 1500-tallets mennesker haft tillid til, at præsterne kunne forklare, hvordan Gud og djævel stod bag de mærkelige tildragelser, de var vidne til.

Litteraturlisten til *Rejsen mod virkeligheden* består af en række bogtitler, som vidner om, hvor vidt omkring – på tværs af faggrænser og videnskabelige discipliner – Wittendorff bevægede sig. Et udgangspunkt var fortsat Karl Marx, først og fremmest hans ungdomsskrifter. Et yndlingscitater gennem årene, som også indgik i hans afskedsforelæsning, var den unge Marx's ord om religionen som „folkets opium“.¹³ Her havde Marx nemlig udtrykt, at religion er et videnssystem, der ligesom alle andre videnssystemer også hænger samme med det emotionelle. Religionen var så stærk en kraft, fordi den på én gang tilbød mennesker en tilværelsestolkning og samtidig en mulighed for at gøre modstand.

Vigtig inspiration kom dernæst fra læsning af arbejder, udgået fra kredsen omkring den franske Annales-skole. Wittendorff vendte ofte tilbage til Jacques Le Goffs formuleringer om mentaliteterne som et kollektivt fænomen, dvs. som det, der var fælles for „Cæsar og den ringeste af hans legionærer“.¹⁴ Et andet begreb, der fik en central plads i hans egen metodiske værktøjskasse, var selve udtrykket „det mentale værktøj“. Det var blevet introduceret af Lucien Febvre i argumentationen for, at det ikke var muligt at være ateist i 1500-tallet, fordi det

11 Alex Wittendorff: *Rejsen mod virkeligheden*, Gads Forlag, u.å. (1986), s. 10-11.

12 I interviewet fra *Fortid og Nutid*, 2000 (se note 2), s. 137-138, kan eksemplet læses i en form, der giver en god fornemmelse af Wittendorffs mundtlige fremstilling.

13 Citeret i afskedsforelæsningen (se note 1) med henvisning til *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung, Marx-Engels Werke I*, Berlin 1978, s. 378f.

14 Henvisninger kan findes i flere af Wittendorffs egne udgivelser. I sin undervisning benyttede han gerne temanummeret „Mentalitetshistorie“ af *Kultur og Klasse*, nr. 48, 1981, hvor bl.a. Le Goff, Aaron Gurevitj og Philippe Ariès var repræsenterede.

lå uden for sprogets og forestillingsverdenens muligheder. Dette var en pointe, som Wittendorff selv arbejdede videre med, som det fremgår af citatet ovenfor om „troen“ på elektriciteten. Konsekvensen var, at man som historiker ikke kunne vente at finde eksplicite udsagn i det bevarede kildemateriale, og begrænsningerne i den positivistiske metodelæres kildekritik blev dermed evidente. Kun gennem mere helhedsorienterede studier i den måde, mennesker talte og handlede på, ville det være muligt at nærme sig en forståelse af fortidens forestillingsverden.

De strukturalistiske Annales-historikere havde imidlertid haft vanskeligt ved at forklare forandringer, og de fokuserede ofte på det fælles og kollektive i en grad, så de ikke havde blik for modsætninger og interessekampe. Det var her, at den italienske filosof og marxistiske teoretiker Antonio Gramsci kom ind i billedet med sit hegemoni-begreb. Ifølge dette handler magt ikke om faste strukturer og hierarkier, men om processer, hvor den herskende klasse løbende søger at bevare og udbygge sin sociale og kulturelle kontrol. Wittendorff kunne fuldt ud tilslutte sig denne dialektiske forståelse og ikke mindst påpegningsen af, hvordan den menneskelige bevidsthed må ses som brændpunktet, når historisk forandring finder sted. Som Wittendorff så det, var det lykkedes Gramsci at udvikle potentialet i Marx's ungdomsskrifter. At den italienske tænker havde udformet sine skarpe analyser under årelang fængsling under Mussolini, har meget muligt forstærket appellen. For Wittendorff kom Gramsci til at stå som en fortidig åndsfælle – og som hans største enkelte inspirationskilde.¹⁵

Med interessen for menneskets psyke og hele psykologiske udvikling kom også Freud, Jung og Alice Miller på litteraturlisten til 1980'ernes seminarer i mentalitetshistorie. Betydningen af sprogudvikling og begrebsdannelse førte til inddragelse af lingvistikken, bl.a. A.R. Luria. Også en række filosoffer og litteraturvidenskabsfolk som Mikhail Bakhtin og Walter Benjamin blev læst; etnologer som de svenske Frykman og Löfgren; sociologer som Berger og Luckmann; ligesom kunsthistorie og ikonografi blev dækket gennem bl.a. Erwin Panofsky. Det måske vigtigste enkeltværk, som Wittendorff gennem årene igen og igen vendte tilbage til, var den tyske sociolog Norbert Elias' bog om de europæiske civilisationsprocesser.¹⁶ Endelig blev naturvidenskaberne

15 Således formuleret i interviewet fra *Fortid og Nutid*, 2000 (se note 2), s. 135.

16 Norbert Elias: *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, oprindeligt fra 1939, oversat til engelsk i 1969. Også en længere række kultur- og mentalitetshistorisk interessante arbejder af faghistorikere blev naturligvis gennemgået på Wittendorffs seminarer om mentalitetshistorie. Det gjaldt eksempelvis de engelske kulturalister Lawrence

og deres betydning for såvel samfundsudvikling som sprog og erkendelse løbende diskuteret, bl.a. med udgangspunkt i skrifter af Niels Bohr samt T. Bergsteins lille bog *Kvantefysik og dagligsprog* (1966). Det var ikke just almindeligt pensum på historiestudiet, og selve denne bredde – og invitationen til diskussion af de mange forskellige former for teoridannelse – gjorde Wittendorffs undervisning til noget særligt i en periode, hvor et flertal af kollegerne på Historisk Institut foretrak at tale om emnefelter og kildemateriale.

De mange års brede og søgende læsning havde afgjort haft karakter af en mental opdagelsesrejse, men med årene blev Wittendorff stadig mere sikker i sin fastlægnings af kurs og „rejseudstyr“. Han var eklektiker, men uhyre bevidst om de anvendte inspirationskilders videnskabsteoretiske kontekster. Og det afgørende var, om de kunne bruges i arbejdet med at forstå fortidens forestillingsverdener. Samlet set kom den særlige wittendorffske mentalitetshistorie især til at trække på tre hovedperspektiver eller inspirationskilder: Den dialektisk-marxistiske tradition med dens vægt på samfundshelhed og magtforhold; Annales-historikernes betoning af mentaliteternes kollektive karakter og seje strukturer samt nyere, navnlig psykologisk forskning i menneskelig udvikling.

Det var mindre vigtigt for Wittendorff, hvilken overskrift der blev brugt om denne forskning. Da han udgav *Rejsen mod virkeligheden* talte han om såvel „bevidsthedshistorie“ som „mentalitetshistorie“.¹⁷ Siden kom andre begreber også i spil – og med sin brug af et antropologisk kulturbegreb faldt det siden naturligt at knytte an til „den nye kulturhistorie“, som slog igennem i 1990'erne. Men det var og blev selve forestillingsverdenen, som stod i centrum for Wittendorff, og da han i 2005 skrev en kort artikel til hjemmesiden Historie-nu om begrebet „Mentalitetshistorie“, holdt han sig ikke til en redegørelse for Annales-traditionen, men lagde sit eget arbejde ind under det nu klassiske begreb.

En anderledes danmarkshistorie – og andre arbejder

Årene ca. 1984-94 blev en uhyre produktiv periode, hvor Wittendorff høstede frugterne af de foregående års studier og diskussioner i sammenhæng med undervisningen. Det spillede givetvis også ind, at han

Stone og E.P. Thompson, og kulturhistorikere som Peter Burke og Robert Muchembled.

17 I *Rejsen mod virkeligheden* (se note 12), s. 5, foretog Wittendorff en begrebsmæssig sondring, hvor bevidsthed dækkede „det, mennesker har været bevidst på; det de faktisk tænkte og ønskede eller frygtede...“, mens han med mentalitet mente „alt andet i den glidende skala over til det dybest ubevidste, således som det var alment i tiden“.

nu privat dannede par med historikeren Ingela Kyrre. Hun blev hans faste samtalepartner, også i forhold til det faglige, livet igennem.

Det arbejde, som nåede den største læserkreds, var bind 7 af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* fra 1989 med den sigende titel „På Guds og Herskabs nåde. 1500-1600“.¹⁸ Bindet var ikke alene velskrevet og sammenhængende, men også nyskabende. Det kan vises ud fra fem områder, der samtidig kan give et indtryk af de felter, som Wittendorff i øvrigt arbejdede med.

Først var der selve den fremtrædende plads, som tidens forestillingsverden kom til at indtage. Dette hovedtema blev anslået fra første linje og koblet til det forhold, at vi i dag betjener os af andre ord og forestillinger end dengang, og at det let kan lede til misforståelser, hvis man ikke er sig disse forskelle bevidst. Derfor indledtes med en begrebshistorisk gennemgang af middelalder- og renæssancebegrebet. I bogens fjerde kapitel gav Wittendorff en samlet skildring af „Forestillingsverdenen“. Et sådant kapitel var aldrig blevet skrevet før i et danmarkshistorisk værk. Her viste han, hvordan mennesker omkring år 1500 levede i en magisk-religiøs forestillingsverden, præget af kampen mellem Gud og Djævel og med Bibelen som rettesnor, og hvorfor kirken og gejstligheden derfor indtog rollen som tidens eksperter, og hvordan det enkelte menneske fandt mening inden for disse rammer. Konkrete og kildenære eksempler fra 1500-tallets hverdagsliv – hvordan mennesker forstod og håndterede såning og smørkærning, sygdom og død – vekslede i fremstillingen med mere overordnede beskrivelser af forestillingsuniversets karakter og betydning. I de videre kapitler dokumenterede Wittendorff, hvordan de centrale forestillinger gennemsyrede alle sider af tilværelsen for både høj og lav, og på den måde kunne han forklare, hvorfor ændringer i kirkens teologiske tolkningsunivers måtte påvirke hele samfundet og ikke kun var noget, der angik en særlig sfære, der hed ’teologi’ eller ’kirkepolitik’.¹⁹

Wittendorffs prioriteringer var, for det andet, tydelige, når det gjaldt vægtningen af samfundsforholdene i deres helhed og især af

18 Værket i 16 bind blev redigeret af rigsarkivar Olaf Olsen. Det passede Wittendorff fortrinligt, at forlag og redaktion gav de enkelte forfattere meget frit råderum, blot kvaliteten var i orden.

19 Omtrent samtidig udgav Wittendorff en artikel, der også inddrog materiale fra 1600-tallet, nemlig den veloplagte „Fire stolper holder et skidehus“. Tidens forestillingsverden“, i Svend Ellehøj (red.): *Christian IV's verden*, 1988, s. 214-248. Wittendorff har siden fortalt, at Ellehøj først havde bedt ham om at skrive om Christian 4. og tidens transportforhold. På dette tidspunkt var det ikke almindeligt at tænke på „forestillingsverdenen“ som noget, der havde krav på særlig opmærksomhed, når et bestemt tidsafsnit skulle skildres. Men Wittendorff spurgte, og Ellehøj gav plads.

magtforholdene. Straks efter indledningen – og inden kapitlet om „Forestillingsverdenen“ – havde han placeret to kapitler med overskrifterne „Samfundet og magten“ og „De vanbyrdige“. Her skildredes med overblik og klare eksempler, hvordan samfundet var bygget op med grundlæggende forskelle mellem mennesker i forskellige samfundsklasser, og hvordan der løbende blev kæmpet og forhandlet om magt og indflydelse. De grove standsinddelinger, som historikerne traditionelt havde overtaget fra samtidens kilder, blev i disse kapitler løbende nuanceret, idet Wittendorff skelnede mellem forskellige dele af adelen og mellem de stærke bondefamilier og øvrige grupper af landbefolkningen. Han viste, hvordan samfundets dybe sociale spændinger måtte udtrykkes med tidens „mentale værktøj“, og dermed, hvorfor tidens bondeuroligheder var intimt forbundet med reformationsbevægelserne og stridighederne inden for kirken. Kapitlerne om udviklingen i 1520'erne og 1530'erne handlede følgelig ikke kun om prædikanter, som tænkte anderledes om Gud og kirke, synd og nåde, men også om bønder, som nægtede at betale bispetiende og ville tilbage til sædvanen fra „arilds tid“. Og de handlede om magthavere, der med Bibelen i hånd henviste til nødvendigheden af respekt for den af Gud indsatte øvrighed. Det var et Gramsci-inspireret politik- og magtbegreb og et bredt reformationsbegreb, der her kom til udtryk.

I løbet af 1980'erne havde Wittendorff flere steder kritiseret det traditionelle, mere snævre reformationsbegreb, bl.a. i en anmeldelse af tre af Martin Schwarz Laustens bøger om reformationen i Danmark.²⁰ Bindet om 1500-tallet sikrede, at det ikke blev ved kritikken, men at han i praksis fik mulighed for at vise, hvordan man kunne skrive en anderledes reformationshistorie. Det var derfor heller ikke tilfældigt, at han valgte at tale og siden skrive om sammenhængen mellem mentaliteter, bondevilkår og reformation i forbindelse med et internationalt symposium ved 450-året for den danske reformation (1986) i Videnskabernes Selskab.²¹

20 Anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, 1990, s. 139-146. Se også artiklen „Synd, nåde og klassekamp“ (se note 10).

21 Seminaret var arrangeret af Kai Hørby og Leif Grane, med hvem Wittendorff netop dette år lå i polemik, jf. foran. Wittendorffs bidrag skilte sig markant ud fra de øvrige mere traditionelle og ønmæssigt afgrænsede oplæg. I den efterfølgende publikation ved de to arrangører, *Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund*, Göttingen 1990, blev hans artikel, „Popular Mentalities and the Danish Reformation“, s. 211-222, placeret i afsnittet „Popular Reception of Reformation Preaching“. Denne overskrift var symptomatisk for den klassiske tolkning af reformationen som noget, der udgik fra Luther og andre teologer, og som efterfølgende blev modtaget og mere eller mindre godt forstået af befolkningen. Overskriften var derfor alt

Et tredje eksempel på nye tolkninger var påvisningen af, at der havde været tale om en meget sammensat reformationsbevægelse og således reelt om reformationer i flertal – ligesom i andre dele af Europa. Det var bl.a. Wittendorffs fortjeneste for alvor at påpege implikationerne af kirkehistorikeren Niels Knud Andersens afhandling fra 1954 om de evangeliske prædikanters bekendelse *Confessio Hafniensis* (1530). Den teologiske tænkning i navnlig Malmø og København var på ingen måde særlig luthersk, men viste snarere hen til mere radikale strømninger fra de sydtyske byreformationer. Dette kastede et andet lys over den danske reformationshistorie generelt. Hvor der sidst i 1520'erne havde været ansatser til en radikal byreformation og en reformationsbevægelse, der i høj grad blev drevet frem lokalt og „nedefra“, så endte det med en luthersk fyrstereformation oppefra.

At reformationen fik dette forløb, havde sine årsager. Efter 1536 blev kirken nyordnet, og der blev på flere områder tale om „en ny stat“, men samtidig opretholdtes, som det straks blev påpeget, „det gamle samfund“. Begge udtryk dannede overskrifter for vigtige kapitler. Fremsynede folk som Mogens Gøye og Johan Friis kunne se, at en vis centralmagt var nødvendig, hvis adelen fremover ville undgå splittelse og social uro. Og denne linje kom der bred opbakning til efter borgerkrigens dyre lærepenge. Med denne tolkning opløste Wittendorff de stive fronter i den gamle kontrovers, som Kr. Erslev i sin tid havde formuleret og bl.a. Erik Arup og Astrid Friis havde videreført, nemlig om det var adelen eller kongemagten, der profiterede af reformationen og inddragelsen af kirkegodset under kronen. Det var i Wittendorffs optik naturligvis begge parter. Omtrent samtidig arbejdede de såkaldte Odense-historikere ud fra deres magtstats-tese, hvor de ligeledes pegede på samarbejdet mellem konge og rigsrådsadel.²² Det skete dog ud fra et mere snævert og instrumentalt politik- og magtbegreb – og stort set uden inddragelse af religion og forestillingsverden. Wittendorff tolkede samarbejdet inden for samfundets ledende grupper som langt mere komplekst og ustabil, også med tydelig inspiration fra nye kulturhistoriske studier i det dialektiske forhold mellem elite- og folkekultur.

Som et fjerde eksempel skal nævnes, hvordan det lykkedes Wittendorff at forene hverdagshistorien med den øvrige tidshistorie. I sine kapitler om „Evangelii lyse dag“ og „Dagliglivet“ fulgte han op på kapitlet om forestillingsverdenen og inddrog bl.a. stof fra sin vigtige afhandling om „’Evangelii lyse dag’ eller ’hekseprocessernes mør-

andet end dækkende for bidraget.

²² Se f.eks. de historiografiske afsnit i Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen: *Tiden 1559-1648*, (Gyldendals) *Danmarks historie*, bd. 2,2, 1980.

ketid'. Om Peder Palladius' historieopfattelse".²³ Det nye greb bestod dels i selve integrationen af de troels-lundske emnekredse (der ellers hyppigt var blevet parkeret for sig selv som kuriøse, folkloristiske tillæg til 'den rigtige historie') i en dynamisk, kulturhistorisk sammenhæng, dels i påvisningen af, hvordan der i høj grad var tale om en lang reformation. Wittendorff nærlæste og kontekstualiserede Peder Palladius og hans visitatsbog, og han synliggjorde de udfordringer, biskoppen stod overfor: Der var ikke så meget tale om at erstatte katolske forestillinger med protestantiske, som ofte fremstillet. Mange steder var de magisk-religiøse forestillinger af en sådan art, at man kunne sige, at det først var nu, at en egentlig kristianiseringsproces blev sat i værk. Blandt eksemplerne var de mange forsøg på at gøre det kirkelige ægteskab til afgørende i relationen mellem mand og kvinde (frem for den private trolovelsesaftale), og på at rubricere også den helbredende magi som strafbar trolddom. Her inddrog Wittendorff også viden og vinkler fra den europæiske trolddomsforskning, der var vokset nærmest eksplosivt i løbet af 1970'erne – og fra en række nye specialeafhandlinger, som han selv havde været med til at vejlede eller på anden måde inspirere.²⁴

Endelig, for det femte, adskilte Wittendorffs danmarkshistorie sig fra sine forgængere gennem vægtningen af periodens videnskabs-, idé- og litteraturhistorie. Det fremgik meget konkret af den plads, som Tyge Brahe blev tildelt i bogens uden sammenligning længste enkeltafsnit, s. 359-369. Afsnittet indgik i kapitlet om „Humanismen“, hvor Wittendorff trak en række lange linjer i århundredets tænkning med udgangspunkt i centrale aktører: Christiern Pedersen, Anders Sørensen Vedel, Arild Huitfeldt, Niels Hemmingsen – og Tyge Brahe. Placeringen sidst i bindet var for så vidt traditionel, men omfanget og især indplaceringen af aktørerne i forhold til de idémæssige brydninger og de skiftende magtforhold løftede de enkelte portrætter og demonstrerede den intime sammenhæng mellem tænkning og samfundsliv i øvrigt.

De fleste anmeldelser var positive, men nedprioriteringen af den politiske begivenhedshistorie, specielt udenrigspolitik og militære forhold, gav anledning til kritik, og enkelte stod helt uforstående over for Wittendorffs tilgang og prioriteringer.²⁵ Samlet set fremstår *På*

23 I *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, 1984, s. 89-119.

24 Wittendorffs vigtigste skriftlige bidrag til dette felt, er „Trolddomsprocessernes ophør i Danmark“ (udvidet disputatsopposition ved Jens Chr. V. Johansens disputats *Da Djævelen var ude. Trolddom i det 17. Århundredes Danmark*), *Historisk Tidsskrift*, 1992, s. 1-28.

25 Det gjaldt især Mikael Venge, der anmeldte bindet i *Historisk Tidsskrift*

Guds og Herskabs nåde også i dag, 25 år efter udgivelsen, som en på én gang klar og kompleks syntese over 1500-tallets danmarkshistorie. Behandlingen af periodens første tredjedel fylder halvdelen af bogen – og begge bindets to hovedafsnit rummer samme kernebegreb i overskriften: „Den nødvendige reformation“ og „En bedre ordning og reformation“. Med sin fremstilling af den lange reformation i dansk kontekst rykkede Wittendorff reformationshistorien et helt andet sted hen, end den havde været før, ligesom han anviste vejen for at skrive bred danmarkshistorie med mentalitets- og kulturhistorie som integrerede perspektiver.

Tyge Brahe – og den videre rejse mod virkeligheden

Skildringen af den berømte astronom i danmarkshistoriens bind 7 fik efterfølgende Gads Forlag til at rette henvendelse til Wittendorff: Om ikke han ville skrive om Tyge Brahe til forlagets portrætserie? En aftale blev indgået, men som tiden og arbejdet skred frem, fik forlaget at vide, at dette var en for vigtig person til så kort en bog. Wittendorff forstod at argumentere for sin sag og fik ændret aftalen, så han kunne skrive en selvstændig portrætbog, illustreret og på 328 sider, der udkom i 1994.²⁶

Opgaven var krævende, fordi der forelå et stort kildemateriale og en omfattende international forskningslitteratur, og fordi det handlede om yderst komplicerede emner. Men Wittendorff var ikke uerfaren, når det gjaldt naturvidenskabelig litteratur. Og stor var hans glæde og stolthed, da han bagefter i flere anmeldelser blev rost for fremragende formidling af det naturvidenskabelige stof – også af folk, der selv kendte og forstod det.²⁷

Opgaven havde ikke kun været stor, men også velkommen: For der var jo ikke tale om en hvilken som helst videnskabelig aktiv adelsmand, men om intet mindre end „den eneste dansker og overhovedet et af de få mennesker, der har bidraget til at omforme hele verdensbilledet og skabe en ny erkendelsesmåde og en ny rationalitet“, som Wittendorff skrev i bogens indledning (s. 11). Dermed lå arbejdet i direkte forlængelse af hans hidtidige mentalitetshistoriske forskning. Det var i høj grad Tyge Brahes fortjeneste, at den over 1000 år gamle kristen-aristoteliske forståelse af verden som et afsluttet skaberværk, hvor

1992, s. 166-169. Wittendorff valgte at replicere og eksplicite sine valg samme sted, s. 364-371.

²⁶ *Tyge Brahe*, 1994. 2. udgave 2006.

²⁷ Se bl.a. J.R. Christiansons anmeldelse i *Scandinavian Studies*, vol. 68, 1, 1996, s. 132-134. Bogen blev også rosende omtalt i bl.a. *Ingeniøren og Astronomisk Tidsskrift*, begge i 1995.

intet nyt kunne ske i planetsfærerne hinsides Månen, begyndte at bryde sammen. For Wittendorff blev det afgørende at beskrive og forklare denne udvikling fra et mentalitetshistorisk udgangspunkt. Man måtte prøve at forstå, „hvad der foregik i hovedet på Tyge Brahe“ (s. 8), som det hed med en af hans karakteristiske djærve formuleringer, der også afvæbnede enhver tendens til overdreven intellektualisering af stoffet.

Wittendorff havde ikke stillet sig tilfreds med en klassisk naturvidenskabelig forklaring på Tyge Brahes verdensbillede. Det var mere kompliceret end som så. Og ud over grundantagelsen om, at der for Tyge Brahe så vel som for alle andre i 1500-tallet var tale om en magisk-religiøs forestillingsverden, så var det i særlig grad ved at inddrage hans hermetisk-nyplatoniske ideer – og ved at insistere på at tage dem alvorligt – at Wittendorffs Brahe-biografi kom til at udmærke sig i forhold til andre forsøg.

Derudover er bogen i sin egen ret et fornemt eksempel på en videnskabelig biografi, hvor eneren sættes ind i en bred kontekst, både socialt og intellektuelt. Wittendorff sørgede for at komme hele vejen rundt om personen Tyge, sådan som han bevidst kaldte ham i stedet for latiniseringen Tycho, som havde fulgt videnskabshistoriens traditionelle Brahe-skikkelse. Tyge var også adelsmanden, der selvfølgelig udnyttede sine privilegier. Og Tyge var den, som ikke var bange for at se stort på omverdenens forventninger og krav, når noget var vigtigt for ham. Det gjaldt både i kærlighedslivet, hvor han ægtede en borgerlig, og i videnskaben, hvor han holdt fast ved sin egen måde at gøre tingene på. Det var en kompromisløshed, der til sidst førte til, at Tyge Brahe måtte forlade Danmark.

Selve historien om Tyge Brahes skæbne og hvordan han faldt i unåde hos Christian 4., oprullede Wittendorff som et drama, hvor navnlig teologen Hans Poulsen Resen og kansler Christen Friis til Borreby blev set som hovedmændene bag den lutherske ortodoksi og dermed også som affærens skurke.

Fremstillingen illustrerede et karakteristisk og på nogle måder paradoksalt træk i Wittendorffs historiske forfatterskab. For selvom en grundlæggende pointe i hans mentalitetshistoriske tilgang gik ud på, at det handler om at forstå mennesker på deres egne og på (for)tidens præmisser, og at det netop ikke er sådan, at vi er mere rationelle i dag, end man var tidligere, så var der for Wittendorff ikke kun tale om forandringer i det mentale værktøj over tid, men også om ændringer i retning af en sandere, videnskabeligt fundereret forståelse af verden. Der var nogle (som f.eks. Tyge Brahe), der skubbede verdensbilledet tættere „på virkeligheden“, og der var nogle, der ikke gjorde det (f.eks. H.P. Resen). Wittendorff fik derfor i visse sammenhænge en tendens til at

opdele fortidens skikkelser i helte og skurke, og det kunne ikke undgå at svække gennemslagskraften af hans mentalitetshistoriske greb.

Lærer, kollega og formidler

Alex Wittendorff var universitetslektor i en periode, hvor bøger, tavle og kridt samt fotokopierede artikler – og måske nogle billeder – udgjorde undervisningsmaterialerne, og hvor timerne primært bestod af mundtlige oplæg fra lærer og studerende samt efterfølgende diskussioner. Og han var en eminent underviser! Velforberedt og dygtig til at improvisere. Med sine instruktive eksempler, sit levende sprog og sin lune humor forstod han at formidle kompliceret stof, og han havde en stor faglig viden at øse af. Men først og fremmest var han en karismatisk lærer, som virkelig havde noget på hjerte, og som forstod at brænde igennem med sine tanker om, hvorfor og hvordan man skulle arbejde med historiefaget. Det var undervisning, som gjorde indtryk og satte aftryk, og som studerende gik man altid hjem med noget at tænke over.

Inspirationen var ofte gensidig, og man mærkede, at Wittendorff kunne lide at undervise. Samtidig med at han gerne selv fortalte og forklarede – og kunne gøre det længe – formåede han at invitere til aktiv deltagelse og diskussion. Havde en studerende markeret interesse for et felt, så blev man venligt opfordret til at holde oplæg og uddybe. Løs snak og firkantede fremstillinger kom man ikke langt med; de fleste deltagere i Wittendorffs undervisning forstod kravene og gjorde sig umage – eller søgte andre steder hen. I interviewet fra 2000 fortalte han, at undervisningen havde været noget af „det mest værdifulde. I virkeligheden var det måske de studerende mere end det var kollegerne, som for mit vedkommende kom til at betyde noget for min faglige udvikling“.²⁸

I en tid, hvor professorvældet var afskaffet, og hvor det officielt hørte en fortid til, at man som studerende var „elev“ af den ene eller anden, var Wittendorff ikke desto mindre en af de – relativt få – universitetslærere, som fortsat fik „elever“ i den forstand, at studerende gentagne gange i løbet af studiet vendte tilbage til hans undervisning og netop opfattede ham som deres vigtigste læremester. En stor del af de studerende, der havde „gået hos Wittendorff“, blev præget af hans historiesyn – og kom i mange tilfælde til at arbejde videre med problemstillinger inden for de „wittendorffske“ interessefelter. I de produktive 1980'ere var han også samlingspunktet for en studiekreds, hvor studerende og færdige kandidater fra forskellige årgange mødtes privat – både hos Wittendorff selv i den store lejlighed på Pile Allé og hos de

²⁸ Jf. interviewet i *Fortid og Nutid*, 2000 (se note 2), s. 133.

studerende – for at fortsætte diskussionerne om mentalitetshistoriens muligheder.

Som vejleder for specialestuderende var Wittendorff grundig og krævende og især god til at presse på for fortolkning og kontekstualisering. Det rent deskriptive var aldrig godt nok. Historikerne måtte turde spørge, hvorfor noget skete – og i hvis interesse. Magtforholdene måtte aldrig slippes af syne, og det var her, han oftest var kritisk over for yngre årgange af studerende, som stillede sig tilfreds med at beskrive, hvordan kultur- eller mentalitetshistoriske fænomener kom til udtryk. Han vejledte også en række stipendiater frem mod ph.d., licentiat- og doktorafhandlinger. I rollen som „Doktorvater“ var han især den interesserede og støttende samtalepartner og udviste stor tillid til de unge forskere, der allerede var godt i vej.²⁹ Og uanset om man var førsteårsstuderende eller forskningsstipendiat, fik man hans kærlighed til det danske sprog at føle. Var noget ukorrekt eller upræcist, blev det altid bemærket. Da der blev taget initiativ til at udgive en antologi om *Mentalitet og historie* i anledning af Wittendorffs 70-årsdag i 2002, var det ikke svært at finde bidragydere, der på denne måde gerne ville kvittere for faglig inspiration gennem årene.

Wittendorffs eget stærke sprog og levende formidling var der mange, som nød godt af, også uden for universitetets mure. I adskillige år var han en flittig underviser på Folkeuniversitetet og ved bl.a. efteruddannelse for gymnasielærere. Det var ikke kun en pligt, men noget han nød. Han sagde engang, at når man en hel dag havde siddet med sin forskning, var det dejligt til afveksling at „gå hen og fortælle i Folkeuniversitetet“. Og han fortalte netop. Måske var det også ungdomsårene som prædikant, der gjorde, at den mundtlige formidling faldt ham så let, og som kan forklare, at han – trods enkelte stikpiller fra kolleger og venner – holdt fast i brugen af et inkluderende „vi“, både når han talte og skrev: „Vi må forestille os“, „det har vi allerede set et eksempel på“.

Blandt kolleger var han generelt respekteret og afholdt, og han fungerede i 1983, 1988 og 1989 som bestyrer for Historisk Institut. Han gjorde samvittighedsfuldt og dygtigt sin pligt med det administrative arbejde, men det var ikke noget, han brød sig synderligt om. Som mange andre på instituttet kom han primært ud til Njalsgade, når undervisning og møder kaldte, men foretrak i øvrigt at arbejde i sit hjemmekontor. Med de kolleger, der også blev hans personlige venner, talte han om kunst og politik eller andre fælles interesser, og naturlig-

29 I navnlig *Historisk Tidsskrift* kan læses Wittendorffs oppositioner og anmeldelser i anledning af en række doktor- og ph.d.-afhandlinger, hvor han selv havde bidraget med vejledning.

vis også om undervisningen og livets gang på instituttet. Men faglige udvekslinger og diskussioner om forskningsarbejdet var sjældne. Også heri lignede han mange af sine kolleger.

Der kunne godt være noget tilbageholdende over Wittendorff. Men når man kom tættere på, mærkede man for alvor hans varme hjerte og fine psykologiske sans. Han var et passioneret og et meget ærligt menneske. Det sidste indebar også, at han kunne have en mere uforsonlig side, hvis først han mente, at nogen handlede uhæderligt eller uretfærdigt.

At Wittendorff ikke veg tilbage for at melde klart ud, var også kendetegnende for hans faglige anmeldelser. Et eksempel er den grundige, men skarpe kritik af de første to bind af *Dansk Identitetshistorie*.³⁰ Når noget ikke var i orden, som i dette tilfælde fraværet af begrebsdefinitioner og derfor manglende stillingtagen til teoretiske forantagelser, så måtte det siges. Men grundigheden var ikke mindre udtalt, når en udgivelse havde fortjent ros. Det sidste kan ses i hans helt overvejende positive anmeldelse af *Dansk naturvidenskabs historie*.³¹ Det var, med et af hans yndlingsudtryk, „en vigtig sag“, så 33 sider var bestemt ikke for meget.

Efter sin pensionering i 1999 skabte Wittendorff mere plads til sine mange interesser, ikke mindst udbygningen af den unikke samling af nyere dansk kunst og etnografica, specielt afrikansk kunst, som han havde skabt siden sine unge år. Historiefaget blev dog ikke lagt på hylde. Han fik skrevet en længere række artikler og anmeldelser og gik samvittighedsfuldt til revisionen af såvel sit bind om 1500-tallets danmarkshistorie (2. udgave 2003) som biografien om Tyge Brahe (2. udgave 2006). Derudover var han gennem en årrække regelmæssig leverandør af kronikker til Jyllands-Posten. Det morede ham, og han kunne godt lide at provokere med emner, der udfordrede religiøs og national tænkning. Han blev en slags „hushistoriker på tværs“. Endelig arbejdede han med et større manuskript, hvor han ville sammenskrive og ud- og underbygge sine resultater fra mere end tre årtiers forskning i mentalitetshistorie.

De senere år blev kræfterne færre. Når man spurgte til helbredet, blev Wittendorffs gennemgang af diverse besværligheder dog næsten altid afsluttet med ordene: „men fra øjenbrynene og op fejler jeg ikke noget“. Længe opretholdt han en rutine med at arbejde nogle timer hver formiddag, men sidst i 2012 fik han det markant dårligere og kom herefter ikke tilbage til arbejdsbordet.

30 Anmeldelse i *Fortid og Nutid*, 1992, s. 123-126

31 Anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, 2006, s. 695-728.

Alex Wittendorff var en af sin generations mest originale og indsigtsfulde historikere og den, der har ydet det største enkeltbidrag til mentalitetshistorisk forskning i Danmark – både gennem sine publikationer og gennem den undervisning, der kom til at inspirere historiestuderende gennem tre årtier.